

מקוואות לטבילת ידיים במצדה

אשר גרוסברג

הבית. מכיוון שהקנאים במצדה הקפידו על אכילת חולין 'על טהרת הקודש'² מסיק אליצור, על סמך הממצא של מקוואות לטבילת ידיים בירושלים, כי גם המקווה הדרומי במצדה שימש למטרה זו, ולדעתו מעיד על כך המפלס הנמוך של המקווה.

בעקבות דבריו של אליצור בדקתי את הדוח המסכם של הפירות מצדה³ ואת הממצא במקום בניסיון למצוא מקבילה למקוואות הקטנים המיוחדים לטבילת ידיים שאיתר אליצור בירושלים. מתברר כי בדוח מצוינים למעלה מעשרים מתקנים מטוהחים בטיח אטום למים, שמכונים אגני מים. כמעט כל האגנים נבנו בימי שהותם של הקנאים בהר, ושימושם לא הוגדר עד כה. רוב האגנים בנויים על הקרקע, ומיעוטם חפורים או חצובים בה. בדרך כלל לא ניתן לעמוד על מקור המים שהזין את המתקן.

האפשרות שאגנים אלה שימשו לאגירת מי שתייה אינה ראלית, מכיוון שמי שתייה לא הושארו מגולים, הם נשמרו בכדי חרס, בכדי אבן (בשל הטהרה) או בנאדות עור. שמירת מים

בתגובתו המנומקת והמפורטת על מאמרי על הכשרת המקוואות במצדה עוסק יואל אליצור בממצא של מקוואות קטנים בירושלים.¹ ממדיהם של מקוואות אלה אינם מתאימים לטבילת אדם אך הם מכילים את כמות המים הנדרשת למקווה - ארבעים סאה. אליצור מסביר כי מקוואות אלה שימשו לטבילת ידיים לפני אכילת קרבנות, טבילה שנוקקו לה גם מי שאכלו חולין 'על טהרת הקודש', כלומר מי ששמרו על דרגת הטהרה של אכילת 'קודשים' (קרבנות) גם באכילת חולין והיו צריכים לפיכך לטבול את ידיהם במקווה לפני כל אכילה. מאחר שרבים נהגו כך היה צורך במקוואות רבים, וזו הסיבה לדברי אליצור לריבוי המקוואות בירושלים. הוא מציין עוד כי רצוי היה לבנות מקוואות שנועדו למטרה זו במקום נגיש, סמוך לכניסה לבית או למקום האכילה, בעוד המקוואות הרגילים נבנו בקומת המרתף של

2 ראו בתגובתו של אליצור שבהערה הקודמת, ואת מאמרו של י' ספיר, 'מצדה על טהרת הקודש', מיו"ש, 3 (תשנ"ד), עמ' 137-146.

3 E. Netzer, Masada III: The Yigael Yadin Excavations 1965-1993, Final Reports, The Buildings Strati-graphy and Architecture, Jerusalem 1991 ראו גם: G. Foerster, Masada V: The Yigael Yadin Excavations 1965-1993, Final Reports, Art and Architecture, Jerusalem 1995

1 י' אליצור, 'מקוואות לטבילת ידיים', קתדרה, 91 (ניסן תשנ"ט), עמ' 169-172; א' גרוסברג, 'כיצד הוכשרו המקוואות במצדה?', קתדרה, 85 (תשרי תשנ"ח), עמ' 33-44.

במאגרים מגולים או במאגרים שכוסו בכיסוי ארעי הייתה אפשרית למטרות שונות של פעילות יום-יומית, כמו הכנת מזון, מלאכה, רחצה, כביסה וכדומה. שימוש יום-יומי חשוב במים במצדה היה טבילת הידיים בהם - במקווה כשר - לצורך אכילת חולין 'על טהרת הקודש' (טהרת ידיים למטרות אחרות נעשתה על ידי נטילת הידיים במים מכלי שמכיל לפחות 'רביעית' - רביעית הלוג, כ־86 סמ"ק לפי הדעה השכיחה יותר באשר למידת הלוג).

מבין אגני המים השקועים בקרקע⁴ נציין לדוגמה את האגן שנמצא ב'בית המפקד', מדרום למחסנים שבצפון ההר. בחדר שמימין לכניסה לרחבה (חדר 208) נמצאת ברכה שקועה בקרקע ליד הקיר המזרחי של החדר, שטחה 60x120 ס"מ ועומקה כ־90 ס"מ (איור 1), והיא יכולה להכיל כ־650 ליטרים. הברכה חסרה מדרגות ולמרות גודלה לא ניתן לטבול בה. ברכה זו נבנתה אולי עוד בימי הורדוס, אך הייתה בשימוש גם בזמן המרד. ברכה נוספת שקועה בקרקע נמצאה בסוגר 1134, שבחומה המזרחית (מידותיה 90x100 ס"מ) (איור 2); ובסוגר 1139, שבחומה הדרומית-המזרחית, נמצא צמד אגנים (מידות כל אחד מהם 60x90x100 ס"מ), שחלקם שקוע בקרקע (נמצא שם גם אגן על-קרקעי). ייתכן אפוא שאגני מים אלו, שכל אחד מהם מכיל כמות מים הגדולה מזו שנדרשת למקווה אך אין הם מתאימים לטבילה של כל הגוף, שימשו מקוואות לטבילת ידיים.

אגני מים על-קרקעיים פזורים במקומות מגוריהם של הקנאים במצדה, ובמיוחד בסוגרי החומה המזרחית והחומה הדרומית (את האגן בסוגר 1139 כבר הזכרנו). בסוגר 233, מצפון לשער שביל הנחש וסמוך לבניין 8, נמצא אגן מים שמידותיו הן כ־70x80x50 ס"מ, ותעלת ההזנה שלו קיימת. את שרידיו של אגן מים אחר ניתן לראות מחוץ לסוגר 1109, שמדרום לשער

למטרות האחרות שנוכרו לעיל ניתן היה להשתמש במים שנשמרו בכל דרך, אולם טבילת הידיים חייבת הייתה להיעשות דווקא במקווה כשר. לפיכך מתקבל על הדעת שלפחות חלק מאגני מים אלה - אלו שכמות המים שהכילו גדולה מהכמות הנדרשת למקווה - אכן שימשו מקוואות לטבילת ידיים. אף שכמה מהאגנים נהרסו ולא ידוע עומקם המקורי, הרי ממדיהם הקיימים מעידים על כי רבים מהם יכולים היו להכיל מעל ארבעים הסאה הנדרשים למקווה (כ־332 ליטרים לפי הדעות השכיחות על שיעורן של האמה והסאה).

איור 1: אגן מים בחדר 208

4 לתיאור אגני המים המוזכרים להלן ראו: נצר (לעיל, הערה 3), עמ' 186 (חדר 208); עמ' 544 ואיור 853 (סוגר 1134); עמ' 534-535 ואיורים 839-838 ואיור 840 של האגן העל-קרקעי (סוגר 1139); עמ' 570 (סוגר 233); עמ' 557-556 ואיור 872 (חדר 1169); עמ' 557-556 ואיור 872 (חדר 1169); עמ' 531-530 ואיור 832 (סוגר 1141); עמ' 512-511 ואיור 796 (חדר 1194); עמ' 507-506 (סוגר 1198).

המקווה הדרומי בסוגר 1197 עם קיומה של מאפייה זו⁵.

מסתבר אפוא שהקנאים במצדה לא הסתפקו בעשרים ואחד המקוואות שעמדו לרשותם⁶ ודאגו גם למקוואות לטבילת ידיים. את המקוואות שיחדו לטבילת ידיים הם בנו במתכונת דומה לזו שהייתה מקובלת במקומות מושבם הקודמים. בנייתם של מקוואות אלה חסכה מהם את הטורח לגשת אל המקוואות הגדולים יותר בכל פעם שרצו לאכול. זו כנראה

שביל הנחש, שבו נמצאה מגילת בן סירא (תחנה 26 במסלול הסיור בהר). מימין לפתח הכניסה לסוגר ומעבר לקיר החדר הצמוד לו (חדר 1169) ניתן היום להבחין בחלקו התחתון של אגן מים, ששטחו כ-55x110 ס"מ, ואשר בעת החפירות היה מצב השתמרותו טוב יותר (איורים 3 ו-4). בסוגר 1141, שבחומה הדרומית-המזרחית, נבנו שלושה אגנים צמודים זה לזה, שהמרכזי שביניהם נהרס עוד בימי הקנאים. שטח אחד מהם 55x110 ס"מ.

איור 2 (מימין): אגן מים בחדר 1134
איור 3 (משמאל): אגן מים בחדר 1169
סמוך לגיליון

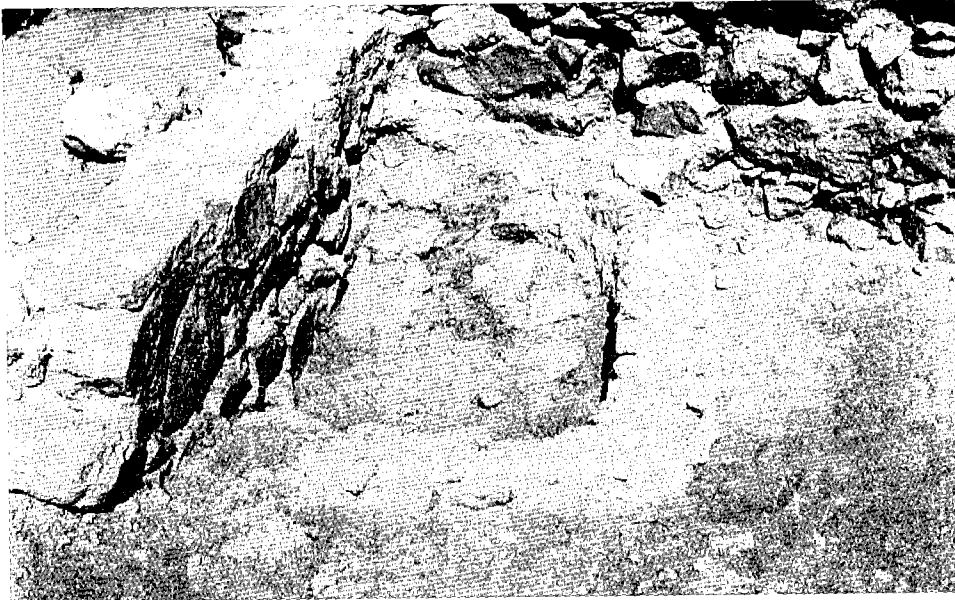

הסיבה לריכוז הגבוה של אגני מים מהסוג שמתואר כאן בחומה המזרחית ובחומה הדרומית וכן בבניין 13, לעומת חסרונם בבניין 9, שבו בנו הקנאים כמה מקוואות.

אליצור הציע שהמקווה הדרומי לא שימש לטבילת כל הגוף בשכיבה, כפי שטענתי במאמרי⁷, אלא רק לטבילת ידיים, ודחה את האפשרות שהוא שימש לטבילת כלים. לפי

בחדר 1194, שליד המקווה הדרומי, נמצא אגן מים ששטח בסיסו 60x80 ס"מ (איור 5), ובסוגר 1198 הסמוך נמצא צמד אגנים, ששטח הגדול שבהם הוא 70x80 ס"מ ושטח משנהו 45x55 ס"מ, אך עומקם המקורי אינו ידוע (איור 6). על פי ממדיהם יכלו אגנים אלה לשמש כמקוואות לטבילת ידיים (די היה בעומק של כ-70 ס"מ כדי שאגנים אלה יוכלו להכיל שיעור מקווה). מיקומם של שלושה אגנים אלה יכול להיות מוסבר בקיומה של המאפייה הסמוכה, במגדל 1196, שבה אולי אפו את הפת 'על טהרת הקודש' (יצחק ספיר קושר את הימצאו של

5 ספיר (לעיל, הערה 2).
6 ראו להלן (עמ' 169) נספח ובו רשימה מסכמת של כל המקוואות שנמצאו במצדה.
7 לעיל, הערה 1.

איור 4: אגן מים
בחדר 1169 כיום

ושאליצור הזכירם במאמרו, הם מקוואות קטנים, שאינם מאפשרים טבילה של כל הגוף, וכדוגמתם נמצאו גם במצדה. נוסף על כך, כפי שנאמר לעיל, בשני החדרים הסמוכים למקווה הדרומי (1194 ו-1198) היו אגני מים שיכלו לשמש לטבילת ידיים, ואילו ברכת הרחצה (ברכה ג) שלפני ברכת הטבילה מעידה שמקווה זה נבנה מלכתחילה כדי לשמש לטבילה של כל הגוף. גם הזהות התכנונית עם המקווה שבבניין המנהלה, שגם בו יש ברכת רחצה לפני ברכת הטבילה, מלמדת על השימוש הזהה - לטבילת כל הגוף (אף שכל מקווה יכול לשמש גם לטבילת ידיים). אפשר שתחילה שימש המקווה הדרומי לטבילת הגוף ואז גם טבלו בו בעמידה, ורק בשלבי קיומו האחרונים, שהם שהשאירו את רישומם על קירות המקווה, חדלו להשתמש בו למטרה זו ומעתה הוא שימש רק לטבילת ידיים, והטובל דילג לשם כך על ברכת הרחצה שלפני ברכה ב. במקווה הדרומי אכן היו שני שלבי בנייה, ובשלב השני הגביהו את הקיר שבין שתי

הסבר זה הסתפקו במפלס הנמוך של המקווה מכיוון שכל ייעודו היה לטבילת ידיים. ואולם המקוואות לטבילת ידיים שנמצאו בירושלים,

איור 5: אגן המים
בחדר 1194

וקיומה של ברכת הרחצה הצמודה למקווה זה מחזקים את ההשערה שהמקווה הדרומי לא שימש לטבילת ידיים אלא לטבילת כל הגוף - בשכיבה - כשם שגם המקוואות האחרים מהסוג של צמדי מקוואות שנמצאו במצדה שימשו לטבילת כל הגוף. לעומת זאת נבנו במצדה מקוואות רבים אחרים שממדיהם אינם מאפשרים טבילת אדם, ושייעודם היה לטבילת ידיים, בדומה למקוואות שנבנו בירושלים במיוחד למטרה זו.

הברכות וטייחו את המקווה מחדש, ועל כן אין ניכרים בו מפלסי המים של השלב הראשון, שבו, על פי טענתי, הוא שימש לטבילת כל הגוף בעמידה. גם אם תימצא עדות זו לשלב הראשון של המקווה, אין בכוחה להכריע אם הוא שימש בתקופת הקיום האחרונה שלו לטבילה בשכיבה או לטבילת ידיים. הממצא של מקוואות לטבילת ידיים במצדה, לרבות בחדרים הסמוכים למקווה הדרומי,

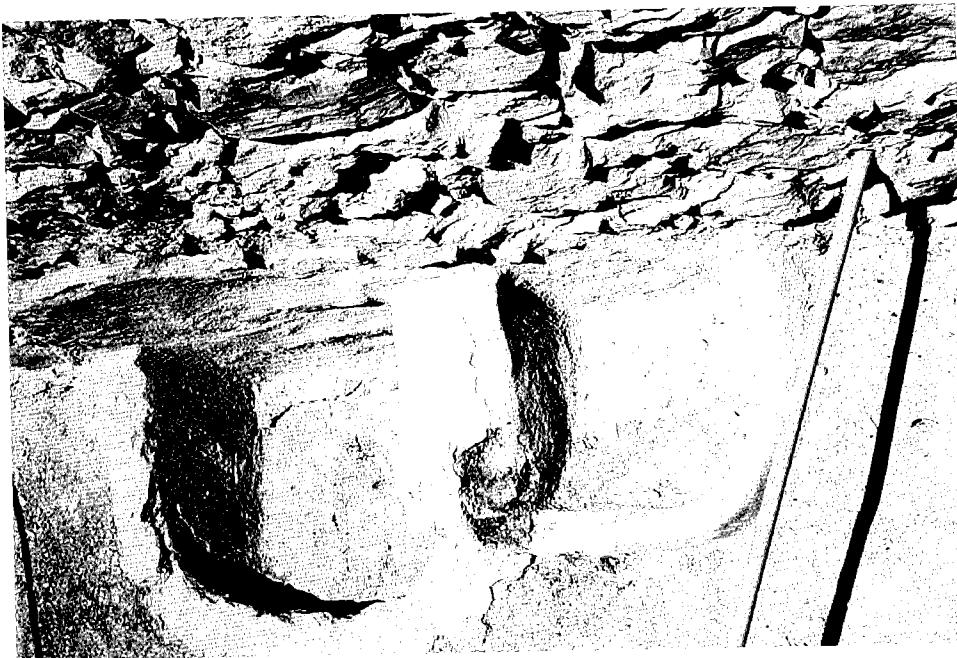
נספח: רשימה מסכמת של המקוואות שנמצאו במצדה

ראו בהמשך ההערה), ולרבות ברכה אחת שהצעתה כמקווה אינה מצוינת בדוח אך היא ניתנה בעל-פה (מס' 2 בקבוצה 2א שלהלן) ושלוש ברכות המצוינות בדוח כברכות ללא התייחסות לזיהוין האפשרי כמקווה (מס' 3 בקבוצה 1א, ומס' 6 ו-7 בקבוצה 2א). מלבד ברכות אלו נמצאות במצדה עוד שתי ברכות שקדמו לימי הקנאים, ושניתן היה להסב את שימושן למקוואות, אך אין ראייה שכך נעשה. המקוואות בכל קבוצה נמנים מצפון לדרום:

א. אחד-עשר מקוואות מטיפוס הברכה הבודדת
 1א. ארבעה מקוואות שקדמו לימי שהות הקנאים במצדה: (1) ברכה 67 בארמון הצפוני, בדופן המצוק, ליד המדרגה האמצעית (נצר [לעיל, הערה 3], עמ' 158 ואיור 249). (2) בחצר בית המרחץ, חדר 103 (שם, עמ' 81-82 ואיור 131). (3) ליד הקולומבריום, ברכה 726 (שם, עמ' 373-374 ואיור 589). זיהויה כמקווה מתבסס על כך שהיא ברכה מדרגת, וגובהה של המדרגה התחתונה עולה על גובה המדרגות האחרות. אמנם אין ראייה שהברכה הייתה בתוך מבנה, אך היא יכלה לשמש את הקנאים בתור מקווה.

רשימה זו מהווה השלמה לפרטים שניתנו במאמרי 'כיצד הוכשרו המקוואות במצדה?', קתדרה, 85 (תשרי תשנ"ח), עמ' 33-44. תודתי לפרופ' אהוד נצר על הערותיו.

עשרים ואחד מקוואות שימשו את הקנאים במצדה. מצב השתמרותם של שלושה מתוך עשרים ואחד המקוואות אינו מאפשר קביעה החלטית, אך סביר להניח שהם שימשו כמקוואות. תשעה מקוואות מהעשרים ואחד נבנו עוד קודם לשהותם של הקנאים במצדה, ובהם תמישה מקוואות ששימשו גם כחדר הקד (פריגידריום) בכתי המרחץ (מקווה נוסף מסוג זה נחשף במצדה, אך הוא נהרס עם בניית המחסנים כאשר פורק המבנה שבו היה; ראו בסוף ההערה. יחד עם מקווה זה מספר המקוואות ששרידיהם קיימים במצדה הוא עשרים ושניים). הקנאים, ששהו במצדה שבע שנים (בשנים 66-73), בנו שנים-עשר מקוואות - שבעה מקוואות מהטיפוס של ברכה בודדת ואת כל חמשת המקוואות מהטיפוס של צמד מקוואות, שמכילים אוצר וברכת טבילה. המנייה של המקוואות להלן כוללת את כל הברכות המזוהות בדוח המסכם של חפירות מצדה (לעיל, הערה 3) כמקווה בוודאות או כהצעה, למעט ברכה אחת (בחדר 541 שבארמון המערבי,

איור 6: אגני המים
בסוגר 1198

ברכה 625 (שם, עמ' 329-334 ואיורים 525-526, 531). (5) בניין 11, חצר 601 (שם, עמ' 320-322). (6) בניין 9, לוקוס 354 (שם, עמ' 231 ואיור 363). (7) בניין 9, חדר 329 (שם, עמ' 217 ואיור 335). מקוואות מס' 6 ו-7 צוינו בדוח המסכם של חפירות מצדה בתור ברכות ולא בתור מקוואות, אך זמנם, גודלם והמדרגות הבנויות במקוואה מס' 6, מסייעים להשערה שהם שימשו כמקוואות. שתי ברכות שקדמו לימי שהותם של הקנאים במצדה לא שימשו במקורן כמקוואות, אך ניתן היה בקלות יחסית להסב את שימושן לטבילה לטהרה, אם כי אין ראיה שכך נעשה. (1) בארמון המערבי, חדר 418 (שם, עמ' 274 ואיור 438). ברכה זו ניזונה ממים שהגיעו מהאמבטיות של בית המרחץ של הארמון, ואפשר לכן שהיא שימשה את משרתי הארמון, שיכלו ליהנות מהמים החמים לאחר הרחצה של דיירי הארמון ואורחיו. מבנה הברכה יכול היה לאפשר טבילה לטהרה, ובלבד שיכשירו את מימיה, אלא שלא

(4) חדר 2006/1, ליד החומה הדרומית (שם, עמ' 499 ותכנית 48). אפשר שזמנו של מקוואה זה הוא מימי החשמונאים. 2. שבעה מקוואות שנבנו בימי שהותם של הקנאים במצדה: (1) בניין המנהלה (מס' 7), בור בחדר 162 (שם, עמ' 24-25 ואיור 43). נצר העלה את ההשערה שהבור שימש כמקוואה, אך גם את האפשרות שהמקום שימש לאחסון נוזלים בכדים, בגלל העדר שרידי טיח, וכי הוא היה חלק מהמבנה המקורי. מבנה הברכה והמדרגות היורדות אליה תומכים בהשערה שהמקום שימש כמקוואה (השוו עם מס' 5 להלן), אך העדר שרידי טיח מקשה לקבל השערה זו. (2) סמוך לבית הכנסת, ברכה 1301 (שם, עמ' 398 ואיור 625); בדוח אין הצעת זיהוי של הברכה כמקוואה, אך בשל מבנה אין ספק שהיא שימשה כמקוואה, ונצר זיהה אותה כמקוואה בסיוור עמו במצדה. (3) ברכה 522 ליד מגדל הבורסקאים (שם, עמ' 298-300 ואיורים 474-475, 477). (4) 'ברכת השחייה'

המרחץ - חדר 105 (נצר [שם], עמ' 84) - כנראה לא שימשה כמקווא.

ב. חמישה מקוואות מטיפוס הברכה הבודדת שנבנו בבית המרחץ

בשני מקוואות (1, 2) שימש המקווא גם כחדר הקר (פריגידריום) של בית המרחץ: (1) המרחץ בדרגה התחתונה של הארמון הצפוני, חדר 8 (נצר [שם], עמ' 167 ותכנית 13). (2) 'בית המרחץ', חדר 107 (שם, עמ' 86-87 ואיורים 141-142). (3) בית המרחץ ב'מצפה המחסנים', חדר 239 (שם, עמ' 183 ואיור 281). (4) בית המרחץ של הארמון המערבי, חדר 546 (שם, עמ' 259-261 ואיורים 414-417). (5) בית המרחץ של הארמון המערבי, חדר 419 (שם, עמ' 275 ואיור 439). בית מרחץ נוסף ובו מקווא היה קיים עד שהוקמו המחסנים ויצא משימוש עם בנייתם כאשר פורק המבנה שבו היה, הוא ה'מרחץ המבוטל', חדר 1090 (שם, עמ' 127-130 ואיורים 203, 206-208). יש לציין כי בכל בתי המרחץ, למעט 'מצפה המחסנים', יוצרת המדרגה התחתונה אגן נמוך, שהוא ייחודי למקוואות טהרה.

ג. חמישה מקוואות מהטיפוס של צמד מקוואות

(1) בניין המנהלה (בניין 7) חצר 151 (שם, עמ' 17-14 ואיורים 19-26). (2) בניין 9, חדר 368 (עמ' 227-228 ואיורים 354-356). (3) בניין 9, חדר 298 (שם, עמ' 221-222 ואיורים 341-342). (4) מקווא ה'פסנתר' בחדר 1162, שליד החומה הדרומית (שם, עמ' 513-514 ואיור 801). (5) המקווא הדרומי, סוגר 1197 (שם, עמ' 507-510 ואיורים 791-795).

ניתן למצוא ראיה שכך נעשה. (2) ברכת השיקוע שבקצה תעלת ההזנה המזרחית של בור 2006. ברכה זו אינה נזכרת בדוח המסכם של חפירות מצדה וגם לא בדוח שפרסם ידן, ושבזו הוא סקר את בור המים 2006, ראו: Y. Yadin, 'The Excavation of Masada 1963/64, Preliminary Report', *IEJ*, 15 (1965), pp. 89-90 כאגס, ממדיה המרביים הם 120x175 ס"מ ועומקה כמטר. בצדה הצפוני הצר נמצאות שתי מדרגות. גובהה של המדרגה התחתונה 45 ס"מ, ואילו זו שמעליה גובהה 30 ס"מ, וזה גם גובה מדרגת הירידה אליה. הזינה אותה אמת מים שרוחבה כ-65-70 ס"מ ושגובהה כ-30 ס"מ. הברכה ותעלת ההזנה שלה קדמו לימי הקנאים, ואף שהברכה לא נבנתה כדי לשמש כמקווא, היא יכלה לשמש לייעוד זה בימי הקנאים. מקומה המוסתר במדרון הדרומי של ההר ומעבר לחומה, אפשר לטבול בה אף על פי שהיא לא הייתה בתוך מבנה.

לגבי בור המים בארמון המערבי בחדר 541, נצר העלה את האפשרות שאף הוא שימש כמקווא וגם ריך נטה לראות בו מקווא. ראו: נצר (שם), עמ' 314-318 ואיור 305; פרסטר (לעיל, הערה 3), עמ' 206; ר' ריך, 'מקוואות טהרה יהודיים בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ן, עמ' 294-295. ואולם המים לבור זה לא רוכזו מהגג אלא הובאו מבחוץ, וגם המדרגות שבו צרות במיוחד וצורתן הקשתית מקשה לרדת בנוחות ובביטחון למקווא, ובכך שונה מבנהו מכל המקוואות במצדה, ועל כן נראה שהוא שימש כבור מים ולא כמקווא. גם הברכה שבנו הקנאים בחדר ההלבשה (אפודיטוריום) של בית